

Erdem KONUR

**TÜRKİYE TÜRKÇESİ ve
AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDEKİ
HAYVAN İSİMLERİ ÜZERİNE BİR
İNCELEME**

Marmara Üniversitesi

TÜRKİYE TÜRKÇESİ ve AZERBAJCAN TÜRKÇESİNDEKİ HAYVAN İSİMLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Erdem KONUR / Marmara Üniversitesi

Bu makale,Edebiyat ve Sanat Akademisi'nde yayımlanmıştır.

(edebiyadvesanatakademisi.com)

ÖZET

Bu araştırmada, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesindeki,hayvan isimlerinin iki lehçedeki,günümüz kullanımları ve bu kelimelerin kökenleri konu edinilmiştir. İnceleme için, Türk Dil Kurumu'nun "Büyük Türkçe Sözlüğü" ve Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası'nın 2006 tarihli "Azerbaycan Dilini İzahlı Lugati Sözlüğü" esas alınarak, bu sözlüklerden 27 örnek kelime seçilmiştir.Seçilen bu kelimelerin iki lehçedeki günümüz kullanımları karşılıklı olarak yazılmıştır.İki lehçede de yazılış ve anlamları aynı olan kelimeler,tek bir kelime olarak yazılmış ve karşılıkları yukarıda belirtilen sözlüklerden yararlanılarak verilmiştir.İki lehçede,yazılışları farklı olan kelimeler ise;sırasıyla,önce Türkiye Türkçesindeki kullanımları,daha sonra ise Azerbaycan Türkçesindeki kullanımlarının karşılıkları verilerek yazılmıştır.Kelimelerin anlamları verildikten sonra;bu kelimelerin kökenleri irdelenmiş ve tarihte,en eski yazılı kaynakları belirtilerek,bu kaynaklardan örnekler verilmiştir. Çalışma diğer birtakım sözlükler ve kaynaklarla da desteklenmiştir. Elde edilen sonuçlarla Türkiye ve Azerbaycan Türkçesindeki hayvan isimlerinin günümüz şekilleri ve kullanılışları ile kökenleri irdelenmeye çalışılmıştır.

1) GİRİŞ

Bu çalışmada Türk dilindeki hayvan isimlerini,Türk Dil Kurumu'nun "Büyük Türkçe Sözlüğü" ,Azerbaycan Dilindeki hayvan isimlerini ise,*Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası'nın* 2006 tarihli "*Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugati Sözlüğü*" kaynak alınarak,verilen kelimelerin karşılıkları ve bu kelimelerin Azerbaycan ve Türkiye Türkçesindeki karşılıkları ile kökenleri üzerine değerlendirme yapılacaktır.Seçtiğimiz kelimelerin sıralanışı şu şekilde yapılacaktır:

- A) Kelimenin Türkiye Türkçesindeki şekli ve anlamı
- B) Azerbaycan Türkçesindeki karşılığı ve anlamı
- C) Kelimenin kökeni ve geçmişi ile bu kelimenin iki lehçedeki karşılıkları

Çalışmada kelimelerin Azerbaycan Türkçesindeki kelimelerin karşılığına kaynak olarak verdiğimiz,"*Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugati Sözlüğü*" için "*A.D.İ.L*",Türkiye Türkçesindeki kelimelerin karşılığına kaynak olarak verdiğimiz,"*Büyük Türkçe Sözlüğü*" için de "*B.T.S*" kısaltmaları kullanılacaktır.

Ayrıca;Azerbaycan Türkçesindeki bazı fonetik unsurlar,aynen alıntılanmıştır.Bu fonetik unsurlar kısaca şu şekildedir :

Q : Kalın K

X : H

2 - HAYVAN İSİMLERİ

At : 1. Qoşulan ve minilen ev hayvanı.(A.D.İ.L) / Atgillerden, binme, yük çekme, taşıma vb. hizmetlerde kullanılan, tek tırnaklı hayvan.(B.T.S)

At "binek hayvanı" kelimesini, tarihte ilk kez Orhun Yazıtlarında görmekteyiz.Bu kelime, Eski Türkçe'nin ilk devrini oluşturan Köktürkçe'deki 'at' sözcüğünden evrilmiş,olup bugün Türkiye Türkçesinde de Azerbaycan Türkçesinde de aynı anlama gelmektedir.

Arı : 1. Zərqanadlılar fesiilesinden olub bal hasil eden cücü.(A.D.İ.L) / 1. isim, hayvan bilimi Zar kanatlılardan, bal ve bal mumu yapan, iğnesiyle sokan böcek. (B.T.S)

Arı "zar kanatlı böcek",kelimesi de Türkçe bir kelime olup,Eski Türkçe'de de kullanılmaktadır.Bu kelime Eski Türkçe'de de var olup, kökeni Türkçe'dir.Bugün Türkiye Türkçesinde de Azerbaycan Türkçesinde de aynı anlama gelmektedir.

Ayı : Uzun Tüklü,ağır gövdeli,her şey yeyen iri,yırtıcı heyvan.(A.D.İ.L) / 1. hay. b. Memelilerin etobur takımından, beş parmaklı, tabanlarına basarak yürüyen, yurdumuzda boz türü bulunan, iri gövdeli hayvan. (B.T.S)

Ayı kelimesini;900 yılından önce,Eski Uygur Türkçesi döneminde yazılan "*Irk Bitig*" adlı eserde, "*adig*" şeklinde görmekteyiz.Ayı kelimesi,Türkçe bir sözcük olup,günümüzde Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde de aynı anlama gelmektedir.

Aslan - Şir : Pişikler fesiilesinden kısa,sarımtıl tüklü,iri gövdeli,memeli,yırtıcı heyvan. (A.D.İ.L) / a. 1. hay. b. Kedigillerden, Afrika'da ve Asya'da yaşayan, erkekleri yelesi, yırtıcı, uzunluğu 160, kuyruğu 70 santimetre ve ucu püsküllü, çok koyu sarı renkli güçlü bir memeli türü, arslan. (B.T.S)

Aslan kelimesi,Azerbaycan Türkçesinde "*şir*" şeklinde olup,Azerbaycan Türkçesine Farsça "*şîr*" kelimesinden girmiştir.Türkiye Türkçesinde ise bu kelimeye Eski Türkçe'de rastlamaktayız.Kelimenin kökünün tam olarak ne olduğu tespit edilememesine rağmen +Ian sonekiyle türetildiği düşünülmektedir.(Bkz:Kaplan,Sırtlan vb)

Bu kelime'nin aslan şekli Türkçedir.Bugün Azerbaycan ve Türkiye Türkçesindeki karşılıkları farklıdır.

Balık-Balıq : 1.Çelseme ile teneffüs eden,temperaturu deyişen,üzgecle hareket eden, su heyvanı. (A.D.İ.L) / a. hay. b. Omurgalılarından, suda yaşayan, solungaçla nefes alan ve yumurtadan üreyen hayvanların genel adı. (B.T.S)

Balık kelimesi, Eski Uygur Türkçesinde yaklaşık bin yıl önce yazılan "*İyi ve Kötü Prens Öyküsü*"nde "suda yaşayan canlı anlamındadır. Bu kelime,*bālık sözcüğünden evrilmiştir. Bazı bilim adamları,Türkçe olan bu kelimenin, "vıcık ve yapışkan olmak" anlamında bir bal- kökünden türediğini düşünmektedir.Balık kelimesi,Türkçe bir sözcük olup,günümüzde Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde de aynı anlama gelmektedir.

Baykuş : İri gözlü,girde başlı,çirkin sesli,qarmaqburun,yırtıcı gece quşu. (A.D.İ.L) / a. hay. b. Başında, kulak yerinde iki sorgucu bulunan, yırtıcı gece kuşlarının genel adı. (B.T.S)

Baykuş kelimesi,yazılı kaynaklarda Orta Türkçe döneminde,"Gülistan Tercümesi" adlı eserde karşımıza çıkmaktadır.Türkçe bir kelime olan baykuş,günümüzde Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde aynı anlama gelmektedir.

Bukalemun : Muhite göre öz derisinin rengini deyiştirmek qebiliyyetine malik olan sürünen heyvan. (A.D.İ.L) / a. 1. hay. b. Bukalemungillerden, 20-30 santimetre boyunda, renk deyiştirmesiyle ünlü sürüngen türü. (B.T.S)

Bukalemun kelimesi iki lehçeye de Arapça'dan geçmiştir. bũ qalamũn بو قلمون "kalemun babası" anlamına gelmekte olup,bu kelime de günümüzde iki dilde ortak anlamdadır.

Ceylan - Ceyran: Antilop cinsinden iri gözlü,inceayaqlı,süratle qaçan zerif heyvan. (A.D.İ.L) / a. (I ince okunur) hay. b. Çift parmaklılardan, boynuzlugiller familyasından, çöllerde yaşayan, çok hızlı koşan, gözlerinin güzelliği ile tanınan, ince bacaklı, zarif, memeli hayvan, ahu, gazal (B.T.S)

Türkiye Türkçesindeki '*ceylan*' kelimesi de,Azerbaycan Türkçesindeki '*ceyran*' kelimesi de Farsça carān حران kelimesinden alıntıdır.

Çakal - Çaqqal : Esasen cemdekle qidalanan itkimiler ailesinden vahşi heyvan. (A.D.İ.L) / a. 1. hay. b. Etoburlardan, sürü hâlinde yaşayan, kurttan küçük bir yaban hayvanı (B.T.S)

Bugün bu kelime iki lehçeye de Farsça şağāl شغال kelimesinden girmiştir.

Çekirge - Çeyirtke : Cırcıramaya oxsayan,uzun dal ayaqlarına dayanaraq uzağa sıçraya bilen büyük destelerle uçub,bitkileri ve ekinleri mehv eden cücü. (A.D.İ.L) / a. hay. b. Düz kanatlılardan,

uzun olan art bacaklarına dayanarak uzağa sıçrayabilen, birçok türü olan bir böcek (B.T.S)

Eski Türkçe "**çekürde- şakırdamak, carıldamak*" kökünden türediği düşünülen bu kelimenin Eski Türkçe yazılı örneği bulunmamaktadır.Yazılı olarak bu kelime ilk kez aynı anlamda olarak Divan-i Lugat-it Türk'te "*çekürge*" şeklinde geçmektedir.

Deve : Sahralarda kuru çöllerde,istifade olunan,bir veya iki hürgüclü,cox dözümlü iri yük heyvanı. (A.D.İ.L) / a. hay. b. Geviş getiren memelilerden, boynu uzun, sırtında bir veya iki hörgücü olan, yük taşımakta kullanılan hayvan. (B.T.S)

Bugün iki lehçede de aynı olan bu kelimenin Eski Türkçedeki şekli "*tebe*" idi. En eski kaynak olarak Eski Türkçe'nin ikinci evresi olan Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinden olan *Irk Bitig* kitabında da aynı anlamda olarak "*tebe*" şeklindedir.

Fare - Siçan: Teserrüfata ziyan vuran balaca,uzunsifet,uzunquyruq,adeten boz rengli gemirici. (A.D.İ.L) / a. (fa:re) hay. b. 1. Siçangillerden, küçük vücutlu, kemirgen, memeli hayvan (B.T.S)

Türkiye Türkçesinde kullanılan '*fare*' kelimesinin kökeni Arapça "*fa'ra*" فارة gelmektedir.Azerbaycan Türkçesinde ve bizimde ülkemizde yerel ağızlardan kullanılan '*siçan,siçan*' kelimelerinin kaynağı ise Türkçe olup,Eski Türkçe siç- fiilinden +gAn sonekiyle türetilmiştir.

Fil: Tropik meşelerde yaşayan uzun ve kuvvetli xortumlu,tüksüz,otyeyen,memeli,iri heyvan. (A.D.İ.L) / a. 1. hay. b. Filgillerin hortumlular takımından, Afrika ve Asya'nın sıcak bölgelerinde yaşayan, çok iri, kalın derili hayvan. (B.T.S)

İki lehçede de aynı anlama gelen bu kelime Arapça "*fil*" فیل kelimesinden alıntıdır.Arapçadan alıntı bu kelimeye, ilk kez Orta Türkçe eserlerinden olan "*Atabetü'l-Hakayık*"ta rastlanılır.

Geyik: Dağlık meşelerde yaşayan,bazi censleri iri dallı-budaklı buynuzlu,böyük ve güzel heyvan. (A.D.İ.L) / a. 1. hay. b. Geyikgillerden, erkeklerinin başında uzun ve çatallı boynuzları olan memeli hayvan. (B.T.S)

İki lehçede yazılışı ve ve anlamı aynı olan bu kelime,Türkçenin en eski kelimelerinden biri olup,Türkçenin bilinen ilk yazılı belgesi olan *Orhun Yazıtlarında* "*keyik*" şeklinde geçmektedir.

Kaplan - Peleng: Pişik cinsinden derisi zolaqlı iri,yırtıcı heyvan; qaplan. (A.D.İ.L) / a. hay. b. Kedigillerden, enine siyah çizgili, koyu sarı postu olan, Asya'da yaşayan çevik ve yırtıcı hayvan. (B.T.S)

Türkiye Türkçesinde kullanılan 'kaplan' kelimesi Eski Türkçe "*kap- tutmak, yakalamak*" fiiline +IAn onekiyle türetilmiş olabilir; ancak bu kesin değildir.Azerbaycan Türkçesindeki "*Peleng*" kelimesi ise Farsça'dan alıntıdır.

Karınca - Qarışqa: Torpaq altında böyük cemiyet halında yaşayan zerqanadlılar fesilesinden kiçik cücü. (A.D.İ.L) / a. 1. hay. b. Zar kanatlılardan, toplu olarak yaşayan, yuvaları toprağın altında olan ve birçok türü bulunan böceklerin genel adı. (B.T.S)

Türkiye Türkçesindeki '*karınca*' ve Azerbaycan Türkçesindeki '*qarışqa*' kelimelerinin kökeni, Eski Türkçe'ye dayanmaktadır.Bu kelime Eski Türkçede '*karınçak/karınça*' şeklindedir.

Karga - Qarğa: Leş ve böceklerle qidalanan iri,döşü boz,qara kuş. (A.D.İ.L) / a. hay. b. Kargagillerden, kanatları geniş, tüyleri kara renkte, tarla ve bahçelere çok zarar veren kuş. (B.T.S)

İki Türk lehçesinde de kullanılan bu kelime de Türkçe olup,bu kelime Eski Türkçe'de "karga" anlamındadır.

Kedi - Pişik: Peleng,şir ve s.-nin de dahil olduğu fesileye mensub memeli ev heyvanı. (A.D.İ.L) / a. hay. b. Kedigillerden, köpek dişleri iyi gelişmiş, kasları çevik ve kuvvetli evcil, küçük memeli hayvan, pisik. (B.T.S)

Türkiye Türkçesinde kullanılan '*kedi*' kelimesinin kökeni Arapça'dır.Azerbaycan Türkçesinde ve ülkemizde de bazı yerel ağızlarda görülen; '*pişik/pisik*' kelimesi ise bir kedi çağırma ünlemi olan '*pisi*' den türetilmiştir.

Kelebek - Kepenek : Beden ve qanadları toz kimi ince pullarla ve cürbecür renglerle bezenmiş dörtqanadlı böcek. (A.D.İ.L) / a. 1. hay. b. Pul kanatlılardan, vücudu, kanatları ince pullarla ve türlü renklerle örtülü, dört kanatlı, çok sayıda türleri olan böceklere verilen genel ad.(B.T.S)

Türkiye Türkçesinde kullanılan '*kelebek*' kelimesi Türkçe kökenli olup Eski Türkçe'de 'kepel' şeklindedir.Yazılı kaynak olarak da bu kelimeye Orta Türkçe eserlerinden *Divan-i Lugat-it Türk* ve *Codex Cumanicus* eserlerinde geçmektedir.

Köpek - İt: Canavar,tülkü kimi heyvanların mensub olduğu,yırtıcı heyvanların xususi fesilesine mensub ev heyvanı.(A.D.İ.L) / Köpekgillerden, boy ve biçim bakımından pek çok cinsi olan, çok iyi koku alan, sadık, bekçilik ve avcılık gibi işler için beslenen memeli hayvan.(B.T.S)

Türkiye Türkçesinde kullanılan "*köpek*" kelimesi, köp "gür, sık, iri" sözcüğünden +Ak sonekiyle türetilmiştir. Türkçe sözcük Eski Türkçe köpük sözcüğünden evrilmiştir.Azerbaycan Türkçesinde köpek yerine kullanılan "*it*" kelimesiyle ise Orhun Yazıtlarında karşılaşmaktayız : "*it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı [köpek yılı onuncu ayında otuzaltı yaşında öldü]* "

Maymun - Meymun: Beden kuruluşuna göre insana yakın olan memeli heyvan. (A.D.İ.L) / Dört ayaklı, iki ayağı üzerinde de yürüyebilen, ormanda toplu olarak yaşayan, kuyruklu hayvan, primat. (B.T.S)

İki dilde de küçük harf değişimi farkları sayılmazsa,yazılış itibariyle aynı anlama gelen 'maymun/meymun' kelimesinin yazılı en eski kaynağı *Codex Cumanicus*'a dayanmaktadır.Arapça aynı anlama gelen mīmūn veya maymūn ميمون sözcüğünden alıntıdır.

Öküz: İş heyvanı kimi istifade edilen buğa. (A.D.İ.L) / Çift sürmekte, kağrı çekmekte kullanılan, etinden yararlanılan, iğdiş edilmiş erkek sığır.(B.T.S)

İki dilde de yazılış ve anlam itibariyle aynı olan 'Öküz' kelimesi,en eski Türkçe kelimelerden biridir.Bu kelimeyle,yazılı kaynaklarda ilk kez Eski Uygur Türkçesi eserlerinden olan *İrk Bitig* adlı eserde karşılaşmaktayız: "*éki öküzüg bir bugursıka kölmış [iki öküzü bir boyunduruğa bağlamış]*]

Sinek - Ağcaqanad: Bezi növləri qızdırma xesteliyi töreden milçeyeoxsar sancan cücü. (A.D.İ.L) / Çift kanatlılardan, birtakım uçucu böceklerin genel adı. (B.T.S)

Sinek kelimesi Eski Türkçe *sinjek* sözcüğünden evrilmiştir. Eski Türkçe sözcük Eski Türkçe *sin* "sızlama veya vınlama sesi" sözcüğünden +Ak sonekiyle türetilmiştir.Azerbaycan Türkçesindeki "ağcaqanad" kelimesi ise ; ağ 'beyaz' + qanad 'kanat' kelimelerinden oluşmuş,birleşik isimdir.

Tavşan - Dovşan: Gemiriciler destesinden,qabaq ayaqları dal ayaqlarından kısa, uzun ve dik kulaqlı,dodağı yarıq,kiçik heyvan. (A.D.İ.L) / Tavşangillerden, eti yenen, hızlı koşan, postundan yararlanılan bir memeli türü. (B.T.S)

İki Türk lehçesindeki kelime de; Eski Türkçe '*tabışgan*' sözcüğünden evrilmiştir. Eski Türkçe sözcük Eski Türkçe yazılı örneği bulunmayan **tabış-* "*seğirtmek, koşturmak*" fiilinden +gAn sonekiyle türetilmiştir.Tabışgan kelimesine ise yazılı kaynak olarak Orhun Yazıtlarında denk gelmekteyiz: "*keyik yiyü tabışgan yiyü olurur ertimiz [geyik yiyip, tavşan yiyip oturur idik]*]

Tavuk - Toyuq: Yumurta,tük ve et almaq,üçün saxlanan en quşu. (A.D.İ.L) / Sülüngillerden, eti ve yumurtası için üretilen kümes hayvanı.(B.T.S)

İki lehçede de kullanılan 'Tavuk-Toyuq' kelimeleri de Eski Türkçe "*takagu*" veya "*takıgu*" sözcüğünden evrilmiştir.Bu kelimeye,yazılı kaynaklarda sırasıyla şöyle karşılaşmaktayız:

takagu/takıgu [Uygurca yazıtlar (800 yılından önce)]

takuk [Ebu Hayyan, Kitabü-l İdrak (1312)]

tağuk/dağuk/tavuk [Codex Cumanicus (1300)]

Tilki - Tülkü: İtler ailesinden,uzun sifet,uzun tüklü,quyruqlu,yırtıcı memeli heyvan. (A.D.İ.L) / Köpekgillerden, uzunluğu 90, kuyruğu 30 santimetre kadar, ırklarına göre çeşitli renklerde olan, ağız ve burnu uzun ve sivri, kümes hayvanlarına zarar veren, kürkü beğenilen bir memeli türü (B.T.S)

İki lehçede de kullanılan '*Tilki-Tülkü*' kelimeleri Eski Türkçe "*tilkü*" sözcüğünden evrilmiştir.Tarihde en eski yazılı kaynak olarak *İrk Bitig*'te denk gelmekteyiz: "*täbä titigkä tüşmiş özin tilkü yemiş [deve çamura düşmüş onu tilki yemiş]*]"

Yılan - İlan: Bedeni uzun ve kıvrılan,ayaqsız,adeten zehirli dişleri olan,sürünen heyvan. (A.D.İ.L) / Sürüngenlerden, ayaksız, ince ve uzun olanların genel adı, yerdegezen, uzun hayvan: Ok yılanı. Su yılanı. (B.T.S)

İki lehçedeki 'Yılan-İlan' kelimesinin de Türkçe +lan son ekinden türetildiği düşünülmele birlikte,kelimenin kökeni hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.Yazılı kaynaklarda bu kelimeye ilk kez,*Irk Bitig* kitabında denk gelinmektedir : "*altun başlıg yılan män [altın başlı yılanım ben]]*

3 - SONUÇ

Yukarıda Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesindeki hayvan isimlerinden 27 tanesi örnek olarak alınmış ve irdelenmiştir.Şüphesiz;bu çalışma, daha fazla kelime alınıp,irdelendiğinde daha verimli olacaktır.Seçtiğimiz 27 kelime ile yapılan bu irdellemeler ve araştırmalar sonucunda; alıntılanan 27 örnek kelimenin sonuçları şu şekildedir:

a) Yazılış ve anlamlar bakımında aynı olan hayvan isimleri:

İrdelenen 27 kelimenin ,%37'si iki lehçede de yazılış ve anlam bakımından aynı şekildedir.

Örnek: *at,arı,ayı* vb.

b) Yazılış bakımından küçük farklar arzeden hayvan isimleri:

İrdelenen 27 kelimenin ,%25'i ufak farklar içerse de,bu farklılık;kelimeleri anlayamayacak şekilde değildir.

Örnek: *maymun-meymun,köpek-it,karga-qarğa* vb.

c) Yazılış bakımından farklı olan hayvan isimleri:

İrdelenen 27 kelimenin %33'ü,yazılış bakımından büyük farklılıklar içermektedir.Bunun nedenlerinden en önemlisi,iki lehçesinde aynı hayvan için kullandığı kelimelerin,farklı dillerden alıntı olmasıdır.

Örnek: *aslan-şir,kaplan-peleng,fare,siçan* vb.

Kaynakça

1) *Büyük Türkçe Sözlük*(1945),*Türk Dil Kurumu*,Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları

2)*Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugati*(2006),Azerbaycan Milli İlimler Akademisi,Bakü

3)Tekin,T.(2013),*Irk Bitig*,Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları

4)Ergin,M.(2012),*Orhun Abideleri*,İstanbul:Boğaziçi Yayınları

5)Mahmud,K(2012),*Divanü Lugat-it Türk*,Konya:Eğitim Kitabevi Yayınları

6)Eyüboğlu,Z.(2006),*Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*,İstanbul:Sosyal Yayınları

7)Karahan,A.(2013),Codex Cumanicus'ta Hayvan Adları,Turkish Studies,1839-1965

8)Konur,E.(2015),*Azerbaycan Türkçesinin Fonetik Özellikleri*,İstanbul:Edebiyat ve Sanat Akademisi